

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Boeken

Hoe meten om iets te weten te komen?

Bespreking van: Adriaan van 't Spijker (2001). *Personality development as predictor of psychological distress in patients suspected of lung cancer or esophageal cancer*. Proefschrift, Erasmus Universiteit Rotterdam.

Leo Gualthérie van Weezel

Gecompileerd: een groep psychoanalytici bespreekt de huidige vorm van wetenschap bedrijven, te weten het meten. Dat geschiedde bij een voordracht over de praktische toepassing van het Ontwikkelingsprofiel van Abraham, die Van't Spijker en Van Dam hielden in het Nederlands Psychoanalytisch Instituut in Amsterdam. Van 't Spijker gebruikte dit profiel bij zijn dissertatie over persoonlijkheidskenmerken die voorspellend zijn voor de mate waarin mensen psychologische problemen ontwikkelen nadat ze getroffen zijn door een vorm van kanker.

De commentaren van de toehoorders waren vrijwel uitsluitend gebaseerd op de gebreken van het Ontwikkelingsprofiel. Een doorgaande kritische discussie is natuurlijk van belang voor de ontwikkeling van een meetinstrument. Daarbij moet echter wel vooropstaan dat het goede doel gediend wordt, namelijk het ter beschikking krijgen van een valide meetinstrument. Ik geloof niet dat dit het geval was. De discussie ging vooral over hetgeen níét gemeen wordt.

Jammer, die defensieve stemming. De analytische wereld zou moeten juichen. Eindelijk is er weer iemand die energie steekt in het wetenschappelijk toepassen van het psychoanalytische gedachtegoed. Van 't Spijker past een op psychodynamische theorieën gebaseerd meetinstrument toe op een specifieke doelgroep, namelijk patiënten met kanker. Daarmee geeft hij in de eerste plaats een impuls aan het verder

ontwikkelen van het meetinstrument. Ten tweede is het van belang voor de oncologie. Van 't Spijker laat ook zien hoe moeilijk het is om dit soort onderzoek te doen en tot relevante resultaten te komen.

Het psychodynamische gezichtspunt kan een belangrijke bijdrage leveren aan sociaal-psychologische vragen. In de oncologie – en in bredere zin de somatische gezondheidszorg – bestaat een behoefte aan valide en bruikbare methoden waarmee patiënten kunnen worden opgespoord die een verhoogd risico lopen psychische of psychiatrische problemen te ontwikkelen. Tot op heden is er nog geen voldoende gevoelig en specifiek instrument uit gekomen. Van oudsher zijn verhoogde scores op neuroticismeschalen de globale voorspelers voor psychische problemen. Eigenlijk alle ontwikkelingen op het gebied van screeningsmethoden komen vanuit de cognitief-leertheoretische hoek. Het psychodynamische denken levert daarbij de laatste tijd nauwelijks een bijdrage. De verdienste van Van 't Spijker ligt in de introductie van het Ontwikkelingsprofiel in de oncologie. Het Ontwikkelingsprofiel moet nog aangepast worden om de stap te kunnen maken van het laboratorium naar de klinische praktijk. Het scoren van het profiel vraagt veel tijd. Het profiel moet handzamer gemaakt worden, om snel en doeltreffend te kunnen zijn. Van 't Spijker doet zelf een poging in die richting.

Het hier besproken proefschrift begint met een overzicht van de literatuur over de psychische problemen bij patiënten met kanker. Daarbij blijkt dat er, behalve depressie, bij kankerpatiënten niet méér psychiatrische stoornissen worden gevonden dan in de normale bevolking. Wel worden er meer psychische problemen gerapporteerd, op te vatten als normale aanpassingsreacties.

In het eerder gepubliceerde tweede hoofdstuk (1998) beschrijft Van 't Spijker het Ontwikke-

lingsprofiel van R.E. Abraham. In een semi-structureerd interview worden op een tienpuntsschaal de volgende aspecten van de persoonlijkheidsontwikkeling gescoord: Sociale attitudes, Objectrelaties, Zelfbeelden, Normen, Behoeftes, Cognities, Probleemoplossend gedrag en Copingstijl.

Het derde hoofdstuk bespreekt de betrouwbaarheid van het scoren van het Ontwikkelingsprofiel. In het vierde hoofdstuk doet Van 't Spijker verslag van zijn onderzoek naar de relatie tussen persoonlijkheidskenmerken en psychische problemen gedurende de diagnostische fase van het ziekteproces. Kankerpatiënten rapporteren meer psychische problemen dan de normale bevolking, maar minder dan psychiatrische patiënten. Dat komt overeen met de resultaten van de meta-analyse van de literatuur uit het eerste hoofdstuk. Ook blijkt dat een meer rijpe ontwikkeling samenhangt met minder psychische problemen, maar bij nadere beschouwing ontstaat een complexer beeld. Rijpe ontwikkelingsscores op de lijnen 'Objectrelaties' en 'Copingstijl' hangen samen met minder psychische problemen – die op de lijn 'Sociale attitude' echter niet. Als mogelijke verklaring wordt gegeven dat de onafhankelijke patiënt moeite heeft met het opgeven van zijn onafhankelijkheid in een ziekenhuissituatie. Risicofactor voor het ontwikkelen van psychische problemen is een combinatie van slechte kwaliteit van objectrelaties en copingstijl enerzijds en een hogere ontwikkeling van de sociale attitude anderzijds. U ziet ze voor u, de 'autonomen', die de dokter, die hun net een mutilerende ingreep heeft voorgesteld, zouden willen zeggen: 'Zo, bepaal jij dat! Doe het bij jezelf, laat mij met rust', maar die zich toch onderwerpen aan de arts. Het is niet eenvoudig voor veel patiënten, die zich op grond van minimale klachten maximaal belastend moeten laten behandelen omdat de dokter het zegt. In het vijfde hoofdstuk worden de resultaten gepresenteerd van een onderzoek naar het kortetermijnbeloop van psychische problemen en de voorspellende waarde van persoonlijkheidskenmerken. De ernst van de problemen was in de tijd van drie maanden niet veranderd. Wel werd er, in overeenstemming met de meta-analyse, in de patiëntengroep minder angst

gevonden maar meer depressie. De psychodynamische verklaring die daarvoor gezocht wordt, maakt dit onderzoek voor onderzoekers uit andere scholen interessant. Verondersteld wordt dat de psychologische functies van angst en van depressie in de loop van het ziekte- en behandelingsproces veranderen. Bij angst dient men zich voor te bereiden op wat komen gaat, terwijl men bij depressie reageert op wat er is gebeurd. Depressie kan opgevat worden als een rouwreactie na een belangrijk verlies. Nadat de diagnose is gehoord ontstaat een bepaalde zekerheid als de behandeling wordt ingezet. Deze zekerheid leidt tot een gevoel van controle, wat op zijn beurt weer leidt tot de afname van angst. In deze fase wordt geen verband gevonden tussen de afzonderlijke ontwikkelingslijnen en psychische problemen, behalve bij de lijn van de afweer. Een hoog niveau van ontwikkeling beschermt tegen psychische klachten.

In hoofdstuk 6 wordt de meting na zes maanden beschreven. Interessant daarin is dat de functie van de stijl van probleemoplossen en van de afweerstijl verandert in de loop van het ziekteproces. In het begin hangt een hoger ontwikkelde copingstijl samen met minder psychische problemen, terwijl hij later samenhangt met meer psychische problemen. In het begin speelt de afweer geen rol van betekenis. Later blijkt dat de mate van afweer samenhangt met minder psychische problemen. Een illustratie van de adaptieve potentie van de afweer. In de bespreking komt Van 't Spijker, mijns inziens terecht, tot de conclusie dat het Ontwikkelingsprofiel een bijdrage kan leveren aan het opsporen van die patiënten die het meest behoefte hebben aan psychische hulpverlening. Het biedt aanwijzingen voor een toegesneden behandelplan om tot een zo goed mogelijke adaptatie aan de situatie te komen. Het praktische struikelblok blijft de enorme tijdsinvestering die het Ontwikkelingsprofiel vraagt. Van 't Spijker stelt voor dat men zich vooral richt op het onderzoeken van de ontwikkeling van de objectrelaties, de afweer- en de copingmechanismen. Ik hoop dat dit voorstel wordt overgenomen en dat de psychoanalytici dergelijk onderzoek zullen steunen.

Literatuur

Rexwinkel, M., Fransen, J., Abraham, R. & Roelofsen, W. (2001). Verslag van een met het Ontwikkelingsprofiel geïndiceerde en geëvalueerde psychoanalytische psychotherapie. *Tijdschrift voor Psychoanalyse*, 7, 91-104.

Spijker, A. van 't & Trijsburg, R.W. (1998). Psychodynamische persoonlijkheidsdiagnostiek. *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 24, 293-310.

L.M. Gualthérie van Weezel, psychiater, psychoanalytisch en systeempsychotherapeut, is werkzaam bij het Nederlands Kanker Instituut/Antonie van Leeuwenhoek Ziekenhuis en het Amsterdams Instituut voor Gezins- en Relatietherapie. Bestuurslid Nederlandse Vereniging voor Psychosociale Oncologie.

Een grensgeschild tussen ouder en kind

Bespreking van: S. Frisch (red.) (2001). *Psychoanalysis and psychotherapy. The controversies and the future*. Londen: Karnac. ISBN: 1-8555-266-2, 154 pagina's, prijs: £ 19,99

Eddy de Klerk

Toen mij gevraagd werd *Psychoanalysis and psychotherapy* te recenseren, hoopte ik dat de controverse tussen psychoanalyse en psychoanalytische psychotherapie niet meer uitsluitend uitgevochten zou worden met behulp van Freuds metafoor over 'goud' en ' koper'. Uit deze bundel van tien bekende auteurs blijkt dat er inderdaad meer over te zeggen valt.

In zijn voorwoord traceert Wallerstein de naoorlogse geschiedenis van de verhouding tussen de psychoanalyse en de psychoanalytische psychotherapie in de Verenigde Staten. Die geschiedenis wordt gekenmerkt door de opkomst en de neergang van het egopsychologische paradigma van Hartmann cum suis. De opkomst ervan heeft geresulteerd in het model van de zogenaamde 'klassieke' analyse, die lange tijd als enige norm heeft gegolden. Het werk van auteurs als Sullivan, Klein, Kohut en Kernberg, deed dit paradigma wankelen. Verder was de toepassing van psychoanalytische

therapie van invloed. Wallersteins publicaties (*Forty-two lives in treatment*, 1986; *The talking cures*, 1995) speelden eveneens een belangrijke rol. In dezelfde tijd als in de Verenigde Staten ontstonden in Noord-West-Europa soortgelijke stromingen. De huidige bundel, met zes van de tien bijdragen uit Romaans sprekende landen, illustreert dat het nadenken over de verhouding tussen psychoanalyse en psychoanalytische psychotherapie is doorgedrongen in Zuid-Europa en in Latijns-Amerika.

Frisch (Luxemburg) toont aan in zijn inleiding dat een aantal psychoanalytici vanaf het eerste begin psychotherapeutisch geïnteresseerd was: Adler, Stekel, Jung, Rank, Ferenczi, Alexander en Fromm-Reichmann. Meestal ging het om patiënten die met een psychoanalyse het risico liepen in een te diepe regressie terecht te komen. De vraag naar psychoanalytische psychotherapie, of gemodificeerde vormen daarvan, nam enorm toe tussen het einde van de Tweede Wereldoorlog en de oliecrisis van de jaren zeventig. Dit gebeurde zowel doordat medische verzekeringen psychotherapie in hun pakket opnamen, als door de oprichting van de eerste psychoanalytische psychotherapieverenigingen. Scholing werd mogelijk buiten de erkende psychoanalytische instituten om. Sinds de oliecrisis heeft de controverse niet alleen een wetenschappelijke dimensie, maar ook een institutionele, politieke en financiële kant.

Aan deze kant van de zaak wijdt Bell (Duitsland) een groot deel van haar bijdrage. Zij beschrijft de situatie in Duitsland, waar de verzekeringssituatie – een extrinsieke factor – een beslissende invloed heeft op de praktijkvoering van psychoanalytici en psychoanalytisch psychotherapeuten. Daaraan voorafgaand geeft zij aan de hand van de dichotomie inzicht/affect (Freud/Ferenczi) een beeld van het historische debat in de Verenigde Staten. Zij citeert Gill, die het onderscheid tussen psychoanalyse en psychoanalytische psychotherapie voornamelijk toeschrijft aan extrinsieke factoren zoals liggen/zitten, frequentie, wel/niet goed geïntegreerde patiënt, wel/niet volledig getrainde analyticus. Volgens Gill gaat het, los van de externe setting, om de actieve bevordering – via interpretatie – van de overdracht in het hier-en-

nu, waarbij de analyticus als reëel persoon zelf bijdraagt aan de overdracht en niet alleen aan de relatie. Bell besluit haar essay met de wens om tot objectieve evaluatie te komen van alle psychoanalytische therapievormen, inclusief de invloed van externe factoren.

Het essay van Aisenstein (Frankrijk) heet kort en krachtig: *Psychoanalytic psychotherapy does not exist*. Haar argumenten zijn dwingend en logisch. Alleen een volledige opleiding als psychoanalyticus geeft voldoende basis voor het verrichten van psychoanalytische psychotherapie. Zij geeft een overtuigend voorbeeld van een dergelijke therapie van eenmaal per week, zonder tijdslimiet, bij een ijsdanseres wier gevoelsleven bevroren was en na jaren langzaam ontthoofde. Zij vraagt zich af of het ethisch verantwoord is dat psychoanalytici zich ertoe lenen om kandidaten die voor de psychoanalytische opleiding afgewezen zijn alsnog te scholen tot psychotherapeut. De minst opgeleiden krijgen zodoende dikwijls met de zwaarste pathologie te maken. Frisch stelt evenwel in zijn inleiding dat zij geen rekening houdt met een inmiddels gegroeide realiteit. Een grote groep psychoanalytisch psychotherapeuten is op deze manier opgeleid; de reeds langer gevestigde psychoanalyse zal zich tot deze realiteit moeten verhouden.

Gauthier (Franssprekend België) houdt zich, in zijn filosofisch getinte essay, bezig met de stilzwijgende vooronderstellingen over de tijdsdimensie. Dikwijls wordt het onderscheid tussen psychoanalyse en psychoanalytische psychotherapie teruggevoerd op tijd. Hij vraagt zich af of de principiële tijdloosheid van de psychoanalyse niet op ongefundeerd idealisme berust. Gauthier vreest dat het debat over psychoanalyse versus psychotherapie meer heeft van een godsdienstoorlog dan van een wetenschappelijke uitwisseling. Voor hem is empirisch onderzoek de enige oplossing.

De bijdrage van Coles (Engeland), traceert haar eigen ontwikkeling als psychoanalytisch psychotherapeut. Het is een concreet relaas van vallen en opstaan, van volhouden ondanks de lage status van dit werk binnen de psychoanalytische gemeenschap. Zij keert de waarde van 'goud en koper' om. Koper is sterker en beter toepasbaar dan goud. Er zijn praktische rede-

nen om intensievere frequenties te prefereren. Wie kan bijvoorbeeld vijfendertig patiënten op basis van eenmaal per week in z'n hoofd houden? Psychoanalytische psychotherapie van eenmaal per week voelt anders aan dan intensievere therapie. Er worden meer gebeurtenissen van buiten ingebracht. Zij heeft in haar begintijd aparte scholing in deze therapiesoort node gemist en bepleit deze dan ook krachtig. Zij biedt daarmee een tegenwicht ten opzichte van het pleidooi van Aisenstein.

Resnik geeft in zijn bijdrage *On madness: a psychotherapeutic approach* prachtige voorbeelden van zijn werkwijze met psychotici. Hij maakt gebruik van de eigen creativiteit om tijdens sessies, samen met de patiënt, instrumenten te ontdekken die het gemeenschappelijke werk mogelijk maken.

Bij het lezen van de bijdrage van Golse bedacht ik mij dat de historische marginalisering van de kinderanalyse enigszins lijkt op de stiefmoederlijke behandeling van de psychoanalytische psychotherapie. Golse denkt dat de problemen waarmee de kinderanalyse worstelt nieuwe en vruchtbare ontwikkelingen kunnen genereren voor de psychoanalyse in het algemeen. Bij de vraag wie opgeleid zou moeten worden tot kindervertherapeut, kiest hij voor een pragmatische aanpak: aan de vraag naar goede therapeuten moet voldaan worden, zelfs al zijn dit geen volledig opgeleide psychoanalytici. Suman en Brignone (Italië) trachten te begrijpen waarom de vraag naar psychoanalytische psychotherapie nu zo veel groter is dan de vraag naar psychoanalyse. In een postmoderne cultuur relateert men absolute waarheden, ideologie en religie. Ook wetenschap valt daaronder. Er bestaat een veelheid van met elkaar concurrerende betekenisverlenende verhalen en waarheden. De postmoderne mens is bang dat de psychoanalyticus te veel invloed krijgt en vindt de situatie van eenmaal per week meer democratisch. Als voor de psychoanalyse 'zwevende aandacht' karakteristiek is, dan geldt voor de psychoanalytische psychotherapie dat de aandacht meer selectief gericht is op een bepaalde focus, die bovendien per zitting kan wisselen. Dit komt overeen met de verwachtingen van de patiënt van deze tijd.

Kirsner (Australië) beschrijft in zijn bijdrage

hoe psychoanalytisch psychotherapeuten die niet conform de IPA-regels opgeleid zijn, door deze organisatie genegeerd worden, terwijl zij toch een belangrijke realiteit vertegenwoordigen in termen van mankracht, begaafdheid en aanbod op de markt. Hij benadrukt dat de psychoanalyse te veel een 'beweging', in plaats van een wetenschap is geworden, met alle gevaren van dien, en hij pleit voor wetenschappelijkheid en openheid.

Hinshelwood laat in zijn slotwoord zien dat de opgave die Freud zich destijds stelde – psychoanalyse afgrenzen van suggestie – een andere is dan die van nu. Het probleem is niet zozeer dat psychoanalyse en psychoanalytische psychotherapie tegenover elkaar staan, als wel dat zij op elkaar lijken. Men is lang tevergeefs op zoek geweest naar één onderscheidend criterium. Hoe meer dit mislukte, des te heftiger ging men ernaar op zoek. Hij vergelijkt het met een situatie uit de evolutie: het verschil tussen twee vrijwel gelijksoortige populaties wordt pas op de langere termijn duidelijk. In het begin is er tussen individuen van beide populaties een grote mate van overlap. De motivatie voor het zoeken naar één onderscheidend criterium komt niet alleen voort uit wetenschappelijke belangstelling. Andere motieven zijn minstens zo belangrijk: groepsidentiteit, status en inkomen.

Ik heb dit boek met veel plezier en interesse gelezen. Een actueel thema wordt vanuit vele gezichtshoeken belicht. De bijdragen zijn toegankelijk en helder geschreven. Voorzover zij elkaar overlappen en gebaseerd zijn op identieke bronnen, stoort dat niet en wordt duidelijk waar standpunten convergeren of divergeren.

Mij is opgevallen dat kenmerkende nieuwe ontwikkelingen binnen de psychoanalyse, zoals de validering van de steunfactor, de invloed van de analyticus als reëel persoon, het interactieve karakter van de tweepersonenpsychologie, de actieve nadruk op het belang van affect, allemaal elementen zijn die al langer tamelijk vanzelfsprekend zijn bij het doen van psychoanalytische psychotherapie!

Zeker voor degenen die betrokken zijn bij de opzet van gemeenschappelijke cursussen voor de diverse psychoanalytische verenigingen, is dit boek van harte aan te bevelen.

A. de Klerk, klinisch psycholoog en psychoanalyticus, is werkzaam in eigen praktijk.

Tegenoverdracht: gedachten over voor en tegen

Bespreking van: Peter Carnochan (2001).

Looking for ground. Countertransference and the problem of value in psychoanalysis. Hillsdale: The Analytic Press. ISBN 0-881-63324-0, 417 pagina's, prijs £ 48,50

Guy Verbruggen

Peter Carnochan, psycholoog-psychoanalyticus uit San Francisco, presenteert ons hier zijn lijvige proefschrift rond tegenoverdracht.

Tegenoverdracht kunnen we omschrijven als het geheel van reacties van de analyticus op de persoon van de analysant en in het bijzonder op diens overdracht.

Vanzelfsprekend vertrekt Carnochan vanuit het enige beginpunt in deze materie: Freuds visie rond tegenoverdracht. De vroege Freud wil vooral zeer positivistisch-wetenschappelijk zijn en adviseert ons te werken als een chirurg om onze tegenoverdracht te overwinnen. Maar in zijn gevalsstudies laat hij ons ook zien dat hij veel meer betrokken is bij zijn patiënten dan hij zelf zou willen. Wie daaraan nog twijfelt kan ik het boekje van Stroeken (1985) van harte aanbevelen.

Voor Freud is een zekere deprivatie en frustratie nodig om karakter te kweken, om wezenlijke verandering te bewerkstelligen en om inertie tegen te gaan – vandaar zijn advies om tegenoverdracht niet toe te laten. Het woord 'tegenoverdracht' komt in zijn verzamelde werk slechts tweemaal voor: in beide gevallen heeft Freud het over 'overwinnen' en 'waarschuwen tegen', wellicht ook uit vaderlijke bezorgdheid rond de professionele neutraliteit van zijn leerlingen Jung en Ferenczi. Behoeftbevredestiging wordt door Freud gezien als gevaarlijk, demotiverend in een therapie, maar hij erkent wel het belang ervan voor de gewone vroegkinderlijke ontwikkeling. 'Psychisch gezond' noemt Freud diegene die enerzijds een

goed evenwicht kan handhaven tussen bevrediging en frustratie, anderzijds feiten van fantasie kan onderscheiden. Affect wordt door Freud – mede door zijn vroege klinische ervaring met suggestie en catharsis – gezien als iets dat het psychisch functioneren kan overspoelen, maar ook als noodzakelijk om verandering te bereiken.

Freuds houding heeft zeker sommige van zijn volgelingen tot overdreven analytische abstinentie en rigiditeit aangezet. Maar er zijn al vroeg uitzonderingen: Ferenczi, Reich en Alexander zijn de eerste analytici die opener tegenover affecten staan en stellen dat het louter onder woorden brengen van het onbewuste verhaal niet voldoende is om verandering teweeg te brengen. De meeste analytici van de eerste generatie blijven – net als Freud – tegenoverdracht wel zien als een teken van een te onvolledige opleidingsanalyse.

Met het ontstaan in de jaren zestig van de Ik-psychologie, van de objectrelationele en de interpersoonlijke school, komt de nadruk meer te liggen op het relationele. Men gaat inzien dat psychoanalyse iets is tussen analysant en analyticus. Ik-psychologen (o.a. Anna Freud) blijven tegenoverdracht als analytisch instrument afwinnen, objectrelationele analytici (o.a. Klein en Winnicott) gebruiken tegenoverdracht vooral als diagnostisch instrument, en binnen de interpersoonlijke school (o.a. Sullivan) wordt het actiefst gebruikgemaakt van de tegenoverdracht. Auteurs als Winnicott, Heimann, Tower, Little en Racker beginnen vrijwel tegelijkertijd te schrijven over tegenoverdracht. De klassieke tegenstelling tussen cognitie en emotie bestaat niet langer, integendeel: de analyticus moet een beroep doen op zijn eigen emotie om de ander echt te kunnen kennen. Deze schrijvers verschillen nog wel van mening over het al dan niet direct of expliciet mededelen van de tegenoverdracht aan de analysant. Carnochan laat ons in zijn studie zien dat tegenoverdracht enerzijds de analytische objectiviteit niet neerhaalt, anderzijds de motivatie van de analysant niet ondergraaft. Hij heeft het dan vooral ook over 'value' en over 'ground': het morele kader waarbinnen de analyticus zich beweegt. Hij illustreert dat objectiviteit niet echt mogelijk of wenselijk is in een psy-

choanalyse. Een analyse creëert een nieuw verleden en een nieuw heden, mede onder invloed van affecten van beide partijen.

In welke mate dient men de tegenoverdracht onder woorden te brengen? Ook nu nog zijn de meningen daarover verdeeld. Carnochan adviseert bij het begin van een analyse voorzichtig te zijn. Hij volgt dan de visie van Greenberg (geen openlijke bespreking van de tegenoverdracht). Later in het analytische proces kan de tegenoverdracht explicieter worden ingebracht; dan volgt hij vooral de ideeën van Bollas.

Moderne psychoanalyse moet volgens Carnochan in zijn waardentableau abstinentie duidelijk weren en gratificatie duidelijk opnemen. Echte abstinentie is niet mogelijk; elke overdrachtssituatie roept een tegenoverdrachtssituatie op. Het begrip abstinentie moet anders, minder sec opgevat worden: als een poging om emotie te controleren en de cirkel van overdracht en herhaling te doorbreken. Uiteraard moet men niet vervallen in het tegendeel.

Tegenoverdracht mag geen exhibitie of confesie van de analyticus worden. De nadruk moet blijven liggen op de overdracht, niet op de tegenoverdracht.

Behoeftbevreddiging in gematigde vorm, actie-ven en persoonlijker durven zijn dan in de klassieke leer om een context van onderzoek en experiment op te roepen bij de analysant, is wenselijk: 'To act from the countertransference without acting it out.' Ageren door de analyticus kan volgens Carnochan wijzen op een almachtig willen dwingen, iets goed willen maken vanuit schuldgevoel of het niet verdragen van hulpeloosheid van de ander. Behoeftbevreddiging tracht men therapeutisch te houden, niet palliatief of destructief te laten worden. Tegenoverdracht is niet alleen onvermijdelijk, maar ook nodig. Geen weten zonder affect als wezenlijk bestanddeel van het interpersoonlijk begrip.

Dit boek heeft zeker zijn waarde. Vooral de vroege auteurs, Freud, Ferenczi, Reich, Racker en Winnicott zijn door Carnochan goed bestudeerd en komen in zijn studie uitvoerig aan bod. Toch mis ik vooral een visie van de auteur zelf. Hij bouwt – na zijn gedegen historische schets – zijn werk verder op met als bouwstenen steeds dezelfde auteurs naar wie hij uitvoe-

rig verwijst en die hij graag citeert: Schafer, Aron, Spezzano, Tansey, Mitchell. De meeste van deze auteurs blijken dan nog bij nader inzien een of meer boeken gepubliceerd te hebben in dezelfde serie *Relational Perspectives* als waarvan Carnochans boek deel uitmaakt. Daardoor krijg ik bij Carnochans bouwwerk herhaaldelijk het gevoel van een huis-in-de-rij, weliswaar gebouwd op degelijke grond, maar met weinig variatie, inspiratie of innovatie. In dit lijvige werk mis ik vooral moderne psychoanalytische auteurs. Tevergeefs zoek ik naar de bijdragen van auteurs als Money-Kyrle, Casement, Joseph, M. en W. Baranger. Tot mijn verbazing stel bevat dit boek geen enkele referentie van na 1994, alsof er het laatste decennium niets geschreven zou zijn over tegenoverdracht! Of Carnochan heeft zijn proefschrift pas gepubliceerd na heel wat jaren latentietijd, of hij heeft zich in zijn literatuurstudie eigenaardige abstinenties opgelegd. Wie zou er hic et nunc een boek over tegenoverdracht schrijven zonder te verwijzen naar het werk van Etchegoyen (1998), Wolstein (1988 en 1995) of Giovacchini (1996)? Hoe is het te begrijpen dat het concept van de 'analytische derde', het voor analyticus en analysant gemeenschappelijke veld van fantasie en rêverie (Ogden 1994), nergens genoemd wordt? Ook vind ik in dit boek geen uitdieping van de belangrijke controverse of tegenoverdracht vooral het veld van projectieve identificatie, intuïtie en rêverie is, of dat we er ook heel wat bewuste elementen – zelfreflectie – in kunnen zien en dus aan controleren van de tegenoverdracht kunnen denken. Het is wel duidelijk dat Carnochan de eerste visie preferert, maar hij verwijst nauwelijks naar de andere visie, verdedigd door bijvoorbeeld Kohut en Arlow. Ergens in dit boek vond ik wel een verwijzing naar het werk van Langs met als jaartal 1918 (in plaats van 1981)! Misschien de zetduivel, misschien iets van negatieve tegenoverdracht ten opzichte van Langs of misschien een onbewuste maar niet mis te verstane zelfbestrafing van de auteur voor zijn 'antieke' literatuurlijst... Lezers die de vroege geschiedenis van het begrip 'tegenoverdracht' willen uitdiepen, kan ik *Looking for ground* zeker aanbevelen.¹ De recente geschiedenis zullen ze er evenwel niet

echt vinden en daarmee is dit boek nu al duidelijk gedateerd.

Noot

1. Een recent overzicht, met een breed spectrum, van tegenoverdracht is te vinden in de Education section van de *International Journal of Psychoanalysis* (Jacobs 1999; Hinshelwood 1999; De Léon de Bernardi 2000). In het artikel van Jacobs (1999) wordt de recente geschiedenis van het begrip tegenoverdracht in de Verenigde Staten zeer volledig uitgewerkt. Boeien de voorbeelden van tegenoverdracht, in verband met het niet-kunnen-dromen over bepaalde dilemma's, las ik in het artikel van Sedlak (1997).

Literatuur

De Léon de Bernardi, B. (2000). The countertransference: a Latin American View. *International Journal of Psychoanalysis*, 81, 331-351.

Etchegoyen, R.H. (1998). *The fundamentals of psychoanalytic technique*. Revised edition. Londen: Karnac Books.

Giovacchini, P. (1996). *Tactics and Techniques in Psychoanalytic Therapy*. Vol 2: Countertransference. New York: Jason Aronson.

Hinshelwood, R.D. (1999). Countertransference. *International Journal of Psychoanalysis*, 80, 797-818.

Jacobs, T.J. (1999). Countertransference past and present: a review of the concept. *International Journal of Psychoanalysis*, 80, 575-594.

Ogden, T.H. (1994). The analytic third. Working with intersubjective clinical facts. *International Journal of Psychoanalysis*, 75, 3-19.

Sedlak, V. (1997). The dream space and countertransference. *International Journal of Psychoanalysis*, 78, 295-305.

Stroeken, H. (1985). *Freud en zijn patiënten*. Amsterdam: Rainbow Pocket.

Wolstein, B. (1988). *Essential papers on countertransference*. New York: International Universities Press.

Wolstein, B. (1995). *Countertransference*. Londen: Karnac Books.

G. Verbruggen is als klinisch psycholoog en psychoanalytisch psychotherapeut verbonden aan P.Z. Sancta Maria (Sint Truiden) en aan de

postgraduate specialisatie in psychoanalytische psychotherapie (KU Leuven/Kortenbergh). Daarnaast is hij werkzaam in privé-praktijk te Hasselt en Tongeren.

Film als projectie van angsten en verlangens

Bespreking van: Glen O. Gabbard (red.) (2001). *Psychoanalysis and Film*. Londen/New York: Karnac Books. ISBN: 1-85575-275-1, 239 pagina's, prijs: £ 19,99

Solange Leibovici

Terwijl er in psychoanalytische kringen steeds vaker geluiden te horen zijn over een 'crisis' in de psychoanalyse, geluiden die waarschijnlijk al even lang klinken als de psychoanalyse bestaat, heeft deze in de literatuur- en filmwetenschap een plaats verworven die zij ongetwijfeld nog lange tijd zal behouden. In de filmwetenschap vooral is de psychoanalyse een onmisbaar instrument geworden om de gelaagdheid en verborgen betekenissen van films te bestuderen.

In zijn introductie bij de bundel *Psychoanalysis and Film* herinnert de bekende psychoanalyticus Glen O. Gabbard eraan dat in 1895 twee revolutionaire gebeurtenissen plaatsvonden: de gebroeders Lumière vonden een eenvoudige projector uit, waarna zij verbijsterde toeschouwers met de eerste film confronteerden, en Freud publiceerde zijn *Studien über Hysterie*, een werk dat de geboorte van de psychoanalyse inluidde. De gehele twintigste eeuw zouden film en psychoanalyse onlosmakelijk met elkaar verbonden blijven. Film en psychoanalyse deelden gemeenschappelijke interesses: de menselijke geest, emoties, gedrag en motivaties, en beide hadden een buitengewone belangstelling voor het psychopathologische. De psychoanalyse bracht thema's ter sprake die in films verbeeld konden worden en leende zich er bij uitstek voor om films te analyseren en te interpreteren. Dit gebeurde overigens ondanks Freud zelf die weinig met de nieuwe kunstvorm ophad.¹

In 1916 al schreef de Amerikaanse psycholoog Hugo Münsterberg dat film psychische mechanismen repliceerde op een wijze die veel indringender was dan verhalende teksten dat konden. Spoedig zou de Amerikaanse filmindustrie, die zich in het Californische dorpje Hollywood had gevestigd, een 'droomfabriek' worden genoemd, waarmee de gelijkenissen tussen film- en droombeelden werden onderstreept. Met de cinema was een medium geboren waarmee de psychologische representaties van de nieuwe tijd uitgebeeld konden worden. De cineast G.W. Pabst verzocht in 1925 Karl Abraham om hem te adviseren bij een film over een fobische man (*Geheimnisse einer Seele*). Toen Abraham in december 1925 onverwacht overleed zette Hanns Sachs diens werkzaamheden voort. Pabst slaagde er als eerste in om de bekende mechanismen uit Freuds droomtheorie (verschuiving, verdichting en symbolisering) naar de film te vertalen. Ook Hitchcock kende Freuds werk goed en werd daar zichtbaar door beïnvloed; onovertroffen is de beroemde, door Salvador Dalí ontworpen 'droomscene' uit zijn film *Spellbound*. In een groot aantal films spelen dromen en fantasieën een belangrijke rol, van Ingmar Bergmans *Wilde aardbeien* tot Stanley Kubricks *Eyes Wide Shut*. Het witte scherm waarop filmbeelden worden geprojecteerd, is weleens vergeleken met wat het 'droomscherf' is genoemd, en nog altijd zijn er opvallende elementen uit Freuds droomtheorie herkenbaar in het werk van avant-gardecineasten als David Lynch (*Mulholland Drive*) en Spike Jonze (*Being John Malkovich*).

De eerste psychoanalyticus die over de cinema schreef was Hanns Sachs, die in 1928 in een artikel opmerkte dat film een nieuwe manier leek om hetgeen niet via de taal uitgedrukt kon worden, via verschuiving in beelden tot uiting te brengen. Maar niet alleen deden psychoanalytici uitspraken over films: van haar kant eigende de filmindustrie zich het beroep van psychoanalyticus toe en transformeerde dit tot een hybride constructie die allerlei angsten en verlangens gestalte kon geven. De shrink kreeg uiteenlopende rollen toebedeeld: als minzaam luisterende, empathische wijze man of vrouw, object van de overdrachtelijke liefde van zijn

patiënten en – tegenwoordig vaak andersom – als dominante narcist of onbevredigde neuroticus, en zelfs gevaarlijke moordenaar. Nog altijd is de analyticus een cultureel stereotiep dat in een van deze categorieën kan worden ondergebracht: hiervan getuigen films als *Good Will Hunting* en *K-Pax*, *Mr. Jones* en *The Prince of Tides*, *On the Couch*, *Dressed to kill*. De films van Woody Allen staan bekend om hun ironische commentaar op de wereld van de psychoanalytici en hun patiënten. Over de haat-liefderelatie tussen film en psychiatrie publiceerde Glen Gabbard in 1999 samen met zijn broer Krin Gabbard een tweede editie van het standaardwerk *Psychiatry and the Cinema*. Daarin beschrijven zij de plaats die psychiatrie en psychoanalyse in de Amerikaanse filmcultuur hebben ingenomen door hun studie van de rol die psychiaters en analytici in de Amerikaanse cinema vervullen, en passen zij psychoanalytische theorieën toe op recente films.

Glen Gabbard vertelt dat in 1997 de redactieraad van het *International Journal of Psychoanalysis* besloot dat er naast boekrecensies voortaan ook filmbesprekingen in het tijdschrift zouden worden opgenomen, waarmee een late erkenning kwam voor het belang van de cinema in de wereld van de kunsten. In *Psychoanalysis and Film* zijn een aantal van deze door filmwetenschappers en psychoanalytici geschreven recensies bijeengebracht. Hiermee wordt een boeiende illustratie gegeven van de verschillende methodologische benaderingen en theoretische uitgangspunten die bij psychoanalytisch geïnspireerde filmanalyse worden gehanteerd. Het boek is interessant voor filmwetenschappers die zich willen bekwaamen in de psychoanalytische filminterpretatie, maar zal ook met belangstelling worden gelezen door psychoanalytici die benieuwd zijn naar culturele toepassingen van hun vak.

Adrienne Harris analyseert Quentin Tarrantino's *Reservoir Dogs* vanuit gendermotieven, die zij koppelt aan angstaanjagende fantasieën over de oorlog in Vietnam. Zij interpreteert de film als een vertelling waarin oedipale narratieven onderuitgehaald worden en waar het seksuele verschil een bron is van hysterische angst en dodelijk geweld. Zij poneert dat dit conflict niet beheerst of opgelost kan worden, maar

steeds weer uitgeageerd wordt in een reeks ervaringen die nooit tot controle kunnen leiden. Het mannelijk lichaam is hier een object dat bedreigd wordt door zwarten, homoseksuelen en vrouwen, dat voortdurend gemarteld en uiteindelijk vernietigd wordt: 'Gender panic and sexual panic, interlaced with racist terrors, accelerate through this film, which connects war memories with the nightmares of an exhausted and demoralised masculinity.' Het grote aantal moorden en verkrachtingen dat in de Verenigde Staten plaatsvindt, lijkt haar theorie te ondersteunen, maar zij gaat voorbij aan het feit dat *Reservoir Dogs* in de eerste plaats als parodie op de geweldfilm is bedoeld (het publiek moet vooral lachen om de geweldsscènes) en gemaakt is door een man wiens verbeelding daar van kinds af aan door is gevoed. Glen Gabbards bijdrage over de film *The Crying Game*, over een man die verliefd wordt op een transseksueel, is ook gebaseerd op de man-vrouwkenmerken. Deze film analyseert Gabbard als een manier om de schok die ooit is gevoeld bij de eigen ontdekking van de anatomische verschillen opnieuw te beleven en te beheersen. Hiermee zou *The Crying Game* passen in de reeks films die conflict en ambivalentie over genderkenmerken als onderwerp hebben: zie *Some Like It Hot*, *Victor/Victoria*, *Tootsie* en *Priscilla, Queen of the Desert*. Gabbards conclusie doet nogal politiek correct aan: alle verschillen, zo schrijft hij, of deze nu seksueel, sociaal, politiek, cultureel of raciaal zijn, kunnen worden opgeheven door het fundamenteel menselijk vermogen om lief te hebben. Gabbard kiest er dus voor om de opvallend gewelddadige, sadistische aspecten in deze schokkende film, waarin een veel pessimistischer mensbeeld wordt geschetst, naar de achtergrond te schuiven. Maar als er iets is dat de psychoanalyse ons leert, dan is het wel dat we dit altruïstische vermogen met een zeker wantrouwen moeten bekijken.

Interessant zijn vooral de bijdragen die zich met filmische aspecten bezighouden en deze van een psychoanalytisch commentaar voorzien. Harriet Kimble Wrye onderzoekt in *'Lone Star': signs, borders and thresholds* de symbolische betekenis van ruimte en grenzen. Open ruimtes en de begrenzingen die overschreden moe-

ten worden, vergelijkt zij met de transitionele ruimte tussen analyticus en analysant, die volgens Winnicott 'neither inside nor outside' ligt. De narratieve ruimte tussen filmmaker, film en toeschouwer is een speelruimte die creatieve veranderingen mogelijk maakt en aan de oorsprong ligt van wat Julia Kristeva 'moment privilégié' heeft genoemd, en Christopher Bollas 'aesthetic moment'.

Een ander voorbeeld van een meer op filmische dan op psychologische aspecten gerichte analyse is Slavoj Žižeks bijdrage, getiteld *The Thing from Inner Space: 'Titanic' and 'Deep Impact'*. Hierin onderzoekt hij de verhoudingen tussen het traumatische, ineens verschijnende 'Ding' (het gigantische schip op de oceaan in *Titanic* en de enorme asteroïde die de aarde bedreigt in *Deep Impact*) en de libidinale situatie van personages wier leven door de ramp een andere wending neemt. In *Titanic* botst het schip op een ijsberg, meteen na de sociale en seksuele transgressie die de liefdesdaad tussen een rijk Amerikaans meisje en een arme Ierse volksjongen inhoudt. Het meisje overleeft, terwijl de jongen ten onder gaat in de inktzwarte, ijsskoude zee. De catastrofe verhindert dat een romantische, maar maatschappelijk onmogelijke verhouding door een huwelijk zou worden bezegeld dat ongetwijfeld ook rampzalige gevolgen zou hebben gehad. De liefde kan hierdoor intact blijven en tot in de eeuwigheid voortleven.

In *Deep Impact* komt het Ding uit de ruimte, en de inslag met de daaropvolgende vloedgolf schept voor de heldin de mogelijkheid om haar diepste verlangens te realiseren: de hereniging met een vader die zijn gezin had verlaten voor een jonge vrouw. Nadat haar eigen moeder zelfmoord heeft gepleegd, vinden de dochter en haar vader elkaar weer op het strand, waarna zij door een enorme golf worden weggesleept. Het Ding veroorzaakt hier tegelijk de verwerkelijking van de incestueuze transgressie en de daaraan gekoppelde straf. Zoals Žižek opmerkt, is het oedipale scenario nog altijd levend en wel in de hedendaagse populaire cultuur. De *special effects* waarmee het object/Ding, schip, ruimteschip (*Star Wars*) of asteroïde worden verbeeld, versterken hier het idee dat het gaat om een unheimlich deel van onszelf dat wij in de werkelijkheid ejecteren.

Een paar artikelen zijn vooral beschrijvend en weinig vernieuwend. Emanuel Bermans bijdrage bijvoorbeeld, *Hitchcock's 'Vertigo': The collapse of a rescue fantasy*, is interessant door de samenvatting van psychoanalytische interpretaties van de film die Berman op zijn beurt weer analyseert, maar blijft te oppervlakkig, zeker voor wat betreft de reddersfantasie die in de film inderdaad een indringende rol speelt. Bermans lezing van *Vertigo* is beïnvloed door de *reader response theory*, die de interpretatie laat uitgaan van de subjectieve reacties van de lezer of de toeschouwer op een literair werk of een film. Voor hem is het kijken naar een film vooral een manier om jezelf te interpreteren. Berman ontdekt een zekere resonantie tussen zijn ervaringen als analyticus en het conflict waarin de held van de film verzeild raakt. Vooral herkenbaar zijn diens diepe emotionele engagement ten aanzien van een vrouw die hij van de dood wil redden, de onbewuste identificaties en het onvermogen om objectief te blijven. De film wordt door hem geïnterpreteerd als een verhaal over overdrachtelijke en tegenoverdrachtelijke liefde, die zich kristalliseren rond een reddersfantasie. Hoewel dit een bekend filmisch gegeven is, valt er ongetwijfeld meer over te zeggen, evenals over door Berman aangehaalde parallellen met de Pygmalionmythe en het Gradvaverhaal: voor Hitchcockkenners is dit op zich niets nieuws.

Voor een nieuwe lezing van *Vertigo* is Schuins beziend van Slavoj Žižek, waarin een hoofdstuk aan deze film is gewijd, ongetwijfeld interessanter. Žižek interpreteert de film als een variatie op het thema van de onmogelijke seksuele relatie, waarbij een gewone vrouw tot subliem object wordt verheven. De held verliest de mooie Madeleine – het sublieme ideaal – maar wanneer hij Judy (beiden gespeeld door de actrice Kim Novak) in een tweede Madeleine probeert te veranderen, stort de fantasiestructuur die consistentie gaf aan zijn bestaan in elkaar. Lacaniaans gezegd: we verliezen het object als fantasie zodra wij het in de werkelijkheid weten te bemachtigen. Hitchcock ondermijnt hier op geniale wijze de aantrekkingskracht van het sublieme object van binnen uit: in plaats van het obsessieve verlangen dat de held Scottie voor de mooie Madeleine

voelde, ondergaat hij in de armen van haar vangster een gevoel van fysieke afkeer. De intense duizeling (vertigo) die Scottie in zijn greep houdt wordt volgens Žižek veroorzaakt door de afgrond van 'het tekort in de ander', gesymboliseerd door de beelden die de aftiteling van *Vertigo* vergezellen: close-ups van het oog van een vrouw waaruit een nachtmerrie-achtig, spiraalvormig deelobject ronddwarrelt, dat later vorm krijgt in het kapsel van Kim Novak.

De meeste bijdragen baseren zich op de freudiaans georiënteerde analyse en gaan uit van thema's als het inzichtgevende vermogen van dromen, overdracht en tegenoverdracht, oedipale conflicten, de oerscène (een aardige vergelijking van *Il Conformista*, Moravia's roman en Bertolucci's film, door Herbert H. Stein), de analogieën in de vriendschap tussen twee mannen met de psychoanalytische sessie (Andrea Sabbadini's lezing van *Il Postino*), de noodlottige herhalingsdrang (over de film *Chinatown*). In deze artikelen wordt de film gelezen als een verhaal, waarbij de nadruk wordt gelegd op psychologische elementen. Soms wordt er niet expliciet naar een psychoanalytische interpretatie gezocht, maar is alleen de blik van de auteur psychoanalytisch gekleurd, zoals bijvoorbeeld in Janine Chasseguet-Smirgels 'M' (1931) en in Krin Gabbards recensie van Spielbergs *Saving Private Ryan*.

Een beetje teleurstellend in dergelijke analyses is dat zij vaak voorbijgaan aan wat film juist doet verschillen van narratieve teksten: de muziek, de belichting, het gebruik van ruimte, camerastandpunten en beeldovergangen, de special effects. Meer lacaniaans geïnspireerde bijdragen waarin dit wel gebeurt, die van Slavoj Žižek bijvoorbeeld, passen beter bij deze tijd en bij het medium. De zuivere 'toegepaste psychoanalyse' lijkt ook in de filmkritiek een beetje op haar retour. Reden hiervoor is wellicht zoals Berman het opmerkt dat 'contemporary art has absorbed (sometimes ambivalently) psychoanalytic interpretation, both as a topic and as a tool'. Soms kan het zelfs lijken alsof de psychoanalytische duiding bewust en bijna spelenderwijs door de regisseur in zijn film is verwerkt. De tijd is rijp voor een vorm van filmanalyse die zich veel meer naar het zui-

ver cinematografische richt, zoals de psychoanalytische literatuurkritiek tegenwoordig meer aandacht geeft aan functionele aspecten, narratieve structuren, materiaalbehandeling en creatieve processen.

Noot

1. Zie over Freuds afwijzing van de verfilming van de *talking cure* Bos (1995). In dit artikel wordt ook uitgebreid ingegaan op de inbreng van Hanns Sachs in *Geheimnisse einer Seele* van G.W. Pabst.

Literatuur

Bos, J. (1995). De onbelichte zijde van de ziel. *Tijdschrift voor Psychoanalyse*, 1, 36-47.

Gabbard, G.O. & Gabbard, K. (1999). *Psychoanalysis and the Cinema*. Washington: American Psychiatric Press.

Žižek, S. (1991). *Looking Awry: an Introduction to Jacques Lacan through Popular Culture*. Cambridge MA: MIT Press. Nederlandse vertaling (1996): *Schuins beziend. Jacques Lacan geïntroduceerd vanuit de populaire cultuur*. Amsterdam/Meppel: Boom.

Dr. S. Leibovici is docente Literatuurwetenschap bij de Universiteit van Amsterdam en freelance medewerkster van De Groene Amsterdammer.

Psychoanalyse en zelfhulp

Bespreking van: Ingeborg Bosch (2000). *De herontdekking van het ware zelf. Nieuwe inzichten en praktische oefeningen*. Past Reality Integration therapie (2e herziene druk, 2001). Houten: Van Holkema & Warendorf. ISBN 90-269-2346-5, 264 pagina's, prijs: € 14,50

Gertie Bögels

Gegrepen door Alice Millers *Het drama van het begaafde kind* (1979) ontwikkelde Jean Jenson een 'praktische zelfhulpversie': *Op weg naar je ware zelf* (1997). Ingeborg Bosch schreef daar weer een 'vernieuwde en meer effectieve' therapeutische variant op: *De herontdekking van het ware zelf* (met een voorwoord van Jenson). Er is

blijkbaar een rechtlijnige verbinding tussen Miller, Jenson en Bosch. De teneur van beide boeken is ook zeer verwant aan het werk van Alice Miller. Als toen nog toegewijd praktiserend psychoanalytica schreef Miller enkele artikelen over narcisme en de uitwerking daarvan in de psychoanalytische behandeling en in de opvoeding. Miller behandelt daarin onder meer de problematische verhouding tussen de narcistische ouder, meestal de moeder, en het begaafde, kwetsbare, kind. Miller breidt deze visie uit tot de problematische verhouding tussen de narcistische analyticus en diens cliënt. Met de beschrijving van de excessen in de opvoeding wordt een verbinding gelegd naar de therapeutische relatie.

De dialectiek die zich vanuit Millers werk opdringt, vormt een centraal thema in het gehele psychoanalytische wetenschapsgebied (Bögels 1997). De psychoanalyse heeft als pijnlijk dilemma dat men een bepaalde mate van positieve levenservaring moet hebben gehad, wil men ervan kunnen profiteren. Wat in het psychoanalytisch jargon heet: de vroege objectrelaties, moeten van een voldoende emotioneel bindende en affectief stimulerende kwaliteit zijn geweest wil men een analyse überhaupt kunnen verdragen en er baat bij kunnen vinden. Het bijbelse en wrede: 'Wie heeft, hem zal gegeven worden', is ook hier van toepassing. Bij onvoldoende *good enough* ervaring in de vroegste babytijd kan de emotionele intensiteit van de psychoanalytische behandelrelatie later ofwel niet tot stand komen, ofwel leiden tot een te sterke, onoplosbaar reële afhankelijkheid, waarbij de toxische werking van de vroege ervaringen het therapeutische proces kan gaan verstoren.

De kern van Millers werk vormt het beschrijven van de 'zwarte pedagogiek': het machtsmisbruik door, altijd zelf als kind mishandelde of misbruikte, opvoeders dat onder de camouflage van 'noodzakelijke opvoedingsmaatregelen' wordt uitgeleefd. Het is haar grote verdienste dat zij daarmee een thema centraal stelt dat nog steeds op grote schaal in onze samenleving wordt miskend.

In het boek van Bosch zijn enkele cruciale kenmerken van het werk van Alice Miller duidelijk herkenbaar. Naast het gebruik van psychoana-

lytische terminologie en de causale visie op de menselijke ontwikkeling, zij het soms zeer vereenvoudigd weergegeven, wordt de nadruk gelegd op de zelfhulptherapie. Ook in de hui-
ver voor langer durende afhankelijkheidsrelaties valt de weerklank van de 'zwarte pedagogiek' van Miller te beluisteren.

Hierbij past de huiselijke toon van de peer-group in het woord vooraf, in de tweede persoon enkelvoud gericht tot de lezer over 'het boek dat je nu in je handen houdt' en dat veel praktische informatie biedt 'die je kan helpen bij je helingsproces'. Het als vernieuwde therapie aangekondigde geheel van praktische oefeningen heeft ook een, zelfs geregistreerde, naam gekregen: 'Past Reality Integration therapie' (PRI), die als hoofddoel nastreeft het integreren van de werkelijkheid van het verleden. Bij de theoretische beschouwingen rond de gepresenteerde casuïstiek krijgt men voortdurend het gevoel van *déjà vu*: wat is het verschil met het herbeleven van onverwerkte ervaringen in de psychoanalyse? Ook de ontdekking van afweermechanismen is natuurlijk niet nieuw, alleen zijn deze in het systeem van Bosch tot een heel simpel niveau teruggebracht. Zo is er de afweer 'valse hoop', en 'valse macht' en als derde: 'primaire afweer'. De laatste vorm heeft te maken met het onvermogen de 'oude pijn' uit de kindertijd te voelen. Men herontdekt ook het fenomeen dat 'het voelen van de pijn, het rouwen of het huilen alleen niet meer beschouwd wordt als de weg naar heelwording. Om te helen zullen we ook op een cognitief en gedragsmatig niveau actief moeten zijn'.

Rechtstreeks afkomstig uit Millers verhandelingen over 'schwarze Pädagogik' is de mismoedige toon over 'opvoedkundige methoden, die geaccepteerd en zelfs gestimuleerd worden door onze cultuur, [die] onze kinderen in feite verwonden en beschadigen, zoals ook wijzelf verwond en beschadigd zijn'.

Niemand zal kunnen ontkennen dat er in gezinnen op grote schaal sprake is van kindermishandeling, misbruik, intimidatie en verwaarlozing, maar dat is niet de hele realiteit. Er is ook sprake van machtsmisbruik en seksueel misbruik in allerlei andere afhankelijkheidsrelaties, waaronder therapeutische relaties. Bin-

nen de gevestigde religieuze en maatschappelijke instituties worden machtsmisbruik en seksuele intimidatie op grote schaal genegeerd of gebagatelliseerd, maar ook dat is niet de hele realiteit.

Wat het meest opvalt is de teneur die zich ook bij Miller uiteindelijk ontwikkelt: therapie moet kort zijn, want de afhankelijkheidsrelatie met de therapeut vormt een gevaar voor de ont-plooiing, komt te dicht bij de 'zwarte pedagogiek'. Men streeft daarom eerder naar een 'zelfhulpproces', met praktische oefeningen en zelftests, zoals ook in dit boek.

De angst voor de intensiteit van overdrachtsfenomenen die een rol gaan spelen bij langer durende psychoanalytische behandeling wordt tot uiting gebracht in zinnen als: 'Ik wil graag benadrukken dat PRI erop gericht is de cliënt zo snel mogelijk onafhankelijk van de therapeut te maken', en dat daarmee 'jarenlange therapie en afhankelijkheid van de therapeut in het algemeen voorkomen [kan] worden' (p. 22).

Wat het déjà-vugevoel betreft nog een saillant voorbeeld: Jenson's opmerking over een buitengewoon interessante observatie van Bosch – namelijk dat afweermechanismen kunnen leiden tot, in plaats van voortkomen uit, gedrag dat gewoonlijk als psychiatrische afwijking wordt beschouwd – is opvallend, aangezien over soortgelijke observaties een overvloed aan psychoanalytische en psychiatrische literatuur bestaat.

Toch is het boek, evenals de publicaties van Alice Miller, van wezenlijk belang. Het richt zich onuitgesproken tot diegenen die, als gevolg van te ernstige tekorten of beschadigingen, onbereikbaar zijn voor psychoanalytische behandeling of – beter gezegd – voor wie de psychoanalyse als behandelingsvorm niet toereikend is. In de beschreven zelfhulptechniek wordt het gevaar van een niet werkzame of zelfs destructieve overdracht vermeden door het minimaliseren van het contact met de therapeut en ook door de handzame, praktische lijstjes die de zelfhulp moeten begeleiden. Nadrukkelijk bedoeld voor leken, neemt dat niet weg dat het boek voorzien is van wervende teksten voor het volgen van een opleiding tot PRI-therapeut. Het is bestemd voor de onafzienbare groep mensen die zich aangesproken

voelt door het statement: 'PRI-therapie gaat ervan uit dat kinderen niet krijgen wat ze nodig hebben.'

Literatuur

Bögels, G. (1997). *Psychoanalyse in der Sprache Alice Millers*. Würzburg: Königshausen & Neumann.

Jenson, J. (1997). *Op weg naar je ware zelf*. Houten: Van Holkema & Warendorf.

Miller, A. (1979). *Das Drama des begabten Kindes und die Suche nach dem wahren Selbst*. Frankfurt: Suhrkamp.

Dr. G. Bögels is psychiater en psychoanalytica, opleider/supervisor, vrijgevestigd te Nijmegen.

Het moederland, een plaats om naar terug te keren in de therapeutische relatie

Bespreking van: Nicole Vliegen en Christine Leroy (red.) (2001). *Het Moederland? De vroegste relatie tussen moeder en kind in de psychoanalytische therapie*. Leuven/Apeldoorn: Acco. ISBN 90-334-4803-3, 160 pagina's, prijs: € 22,02

Christine Franckx

Het Moederland? is het resultaat van de studiedag die op 9 juni 1999 onder dezelfde titel gehouden werd door de Vlaamse Vereniging voor Psychoanalytische Therapie te Kortenberg.

In de inleiding verduidelijkt Martine Sucaet waar het over gaat: de vroege moeder-kindrelatie vormt de ruimte waarbinnen het psychische leven van een kind tot stand kan komen. Deze mentale ruimte ontplooit zich niet altijd optimaal. Verschillende factoren spelen hierbij een rol: zowel vanuit het kind, de moeder als de interactie. 'Binnen dit referentiekader is er niet alleen plaats voor het roze (of blauwe) babyparadijs maar ook voor de gekwetste, beschadigde of vergeten baby waar volwassenen soms een pijnlijk mensenleven lang mee worstelen.' De bijdragen belichten verschillende aspecten van dit moederland.

Nicole Vliegen en Gaston Gluckers bespreken eerst de theoretische concepten die de vroegste relatie van het kind met zijn omgeving beschrijven (Stern, Bion, Sorensen en Winnicott). Het concept 'moment of meeting' toont mooi hoe de capaciteit iets met een ander te delen, iets samen te beleven, in het latere leven uit deze vroegere ervaringen kan putten. Het is voor elke ervaren psychotherapeut ongetwijfeld een ontroerend herkenningspunt.

De lezing van Ann Verhaert geeft de lezer inzicht in de wereld van de babyobservatie en toont het therapeutisch werk dat nodig kan zijn om een verstoorde moeder-babyrelatie op gang te brengen. De fijne observaties en discrete interventiestijl (soms alleen maar een stille aanwezigheid) zijn verfrissend.

Annette Watillon-Naveau bespreekt het specifieke kader van de ouder-kindtherapie met jonge kinderen. Een uitstap naar de psychotherapie van een neurotische volwassene illustreert erg mooi het snel-helende effect van het herstellen van de *good enough* interactie tussen ouders en kind wanneer het probleem transgeneratieel is.

Martine Sucaet toont hoe het verstoorde prille levensbegin aan bod komt in de kinderanalytische praktijk aan de hand van de casus van een twaalfjarige 'autistische' jongen. De vraag of een vroege ouder-kindtherapie de ontwikkeling van ernstige psychopathologie had kunnen voorkomen wordt scherp gesteld. Ze betreurt enigszins de gemiste kans voor haar patiënt. De bijdrage van Sandra Deblanc en haar coauteurs vervolgt in dezelfde lijn met een uiteenzetting over de 'pervasieve ontwikkelingsstoornis'. Irene Mettrop bekijkt de problematiek vanuit tegengestelde richting: een moeilijke psychoanalyse van een adolescente brengt de auteur bij het baby-onderzoek van Allan Schore. Dit verduidelijkt de dynamiek van deze patiënte, waarbinnen de verstoring van ritme en tijdsbesef een cruciale rol spelen en de zelfregulatie in de interactie tussen moeder en baby destijds niet goed verliep. Het is een bijzonder interessante bijdrage waaruit grote klinische gevoeligheid blijkt en waarin ook dieper wordt ingegaan op het verband tussen affectieve en neurobiologische ontwikkelingen bij de baby.

Patrick Meurs en zijn team doen verslag van het preventieproject 't Huis der Gezinnen in een kansarme multiculturele buurt. Er wordt op een creatieve manier gepoogd om opvoedingsondersteuning en ontwikkelingsbegeleiding te bieden aan noodlijdende gezinnen. Ten slotte neemt Ria Docx de lezer mee naar een psychiatrische afdeling waar jonge moeders met ernstige psychopathologie geholpen worden bij de hechting aan hun baby.

Het sterke punt van dit boek is dat er steeds weer verbanden worden gelegd tussen theorie en het klinisch psychotherapeutische werk. Op die manier wordt het belang geïllustreerd van dit moederland voor het begrijpen van cliënten, zowel groot als klein. *Het Moederland?* is een origineel werk, dat ondanks de wisselende kwaliteit van de verschillende teksten, een absolute aanrader is voor alle psychotherapeuten met belangstelling voor de dynamiek van relaties tussen twee personen.

Ch. Franckx is neuropsychiater, aspirant-lid van de Belgische Vereniging voor Psychoanalyse, werkzaam in het CGGZ Andante-jeugdteam Berchem en in privé-praktijk.

Godsdienst, desillusie en agressie

Bespreking van: James W. Jones (2002). *Terror and transformation. The ambiguity of religion in psychoanalytic perspective*. Hove: Brunner-Routledge. ISBN 1-58391-193-6, ix + 130 pagina's, prijs: £ 12,99

Patrick Vandermeersch

Hoe komt het dat religie zowel tot het meest sublieme als tot de grootste gruweldaden kan leiden? De titel en de achterflap suggereren een reflectie op 11 september 2001, maar eigenlijk is *Terror and transformation* de neerslag van lezingen die in oktober 1998 te Leiden gehouden werden. Het terrorisme zelf komt niet ter sprake. Wel gaat het om de vraag waarom godsdienst niet alleen heil maar ook onheil brengt: interessant genoeg.

De centrale these valt vrij eenvoudig samen te vatten. Religie is primair gebaseerd op idealisering en nodigt dus uit om zich over te leveren aan het geïdealiseerde object. Al wat het object of de relatie ermee naar beneden haalt, lokt brutale agressie uit. Deze idealisering, die met regressie gepaard gaat, hoeft echter niet automatisch negatief te werken. Zij kan toelaten dat men de grenzen van het verstarde Ik loslaat. In deze tijdelijke regressie mag men echter niet blijven steken. Daarom ondermijnen de meeste religies doelbewust de idealisering van het eigen geloof. Zij willen het individu verzoenen met zijn eigen beperktheid.

Wie als lezer verwacht een gedetailleerde analyse te vinden van deze erg algemene bewering, komt echter bedrogen uit. In plaats hiervan geeft de auteur, die naam heeft als de vertegenwoordiger van de 'relationele richting' in de godsdienstpsychologie, een rondgang door de verschillende psychoanalytische theorieën. Sommigen zullen zijn eruditie verwelkomen en geneigd zijn dit boekje aan studenten aan te prijzen als een goed overzicht. Anderen – zoals deze recensent – zullen het betreuren dat van de meest uiteenlopende psychoanalytische theorieën een eenheidsworst wordt gemaakt. Dit geldt evenzeer voor het fenomeen 'religie', waar de meest fundamentele onderscheidingen veronachtzaamd worden.

Het boek begint hier al mee. Dat religie leidt tot idealisering, moet blijken uit vijf citaten, waarvan het eerste en meest uitvoerige genomen is uit de verklaring van de pauselijke onfeilbaarheid in het eerste Vaticaans Concilie uit 1870 (de referentie had wel wat duidelijker mogen zijn). Volgen verder, met even losse bronvermeldingen, een sutra over de Bodhisatva, drie regels uit een rabbijnse tekst, nog een sutra, en de laatste regels uit het overbekende Gloria ('Want Gij alleen zijt de heilige', etc.). Al deze religieuze teksten worden buiten hun context op één hoop gegooid. Ook worden de verschillen veronachtzaamd in het psychodynamische niveau waarop de teksten de gelovige aanspreken. De belangrijkste tekst, die van Vaticanum I, eist onderwerping aan het absolute vaderlijke gezag en dit in het kader van een autoriteitsconflict, wat toch op een complexere psychologische dynamiek stoelt dan die van de

idealisering. En zou men willen zeggen dat de vader hiermee toch geïdealiseerd wordt, dan is dit zeker niet het geval met de tot volgzzaamheid opgeroepen gelovige. Wij zitten hier duidelijk op het oedipale niveau, precies op het punt waarop Freud in *Das Ich und das Es* aantoonde dat het Ik-ideaal niet alleen vorm geeft aan het narcisme, maar ook de ambivalentie tegenover de vaderfiguur in zich opneemt en dus ook met de term Opper-Ik aangeduid kan worden. Deze onfeilbaarheidsverklaring past overigens goed in de strategie van het katholieke establishment om de eigen vorm van het schuldgevoel te bestendigen – een schuldgevoel dat structureel anders is dan het protestantse (Vandermeersch 1999).

Na de vier citaten die de idealisering als kern van de religie moeten neerzetten, begint Jones zijn uiteenzetting met Freuds theorie over het narcisme. Geluidloos wordt idealisering dus met narcisme gelijkgesteld. Volgens Jones zou Freud het narcisme beschouwen als een fase die onder de invloed van het realiteitsprincipe overwonnen moet worden. Wat ervan overblijft zou deze ipso facto als pathologisch beschouwen. Als Freudkenner knipper je met de ogen, maar dan beseft je dat je hier voor de Amerikaanse optiek op Freud staat, waarbij de hele identificatieproblematiek wordt verdonkere-maand en vervangen door het geloof in het ingeboren ego, dat uitgerust met afweermechanismen ter wereld komt. De kritiek op deze egopsychologie is voldoende bekend, maar laat ons toegeven dat deze stroming de aandacht richtte op een ander, interessant, aspect: het belang van de vroegkinderlijke relaties tot de moeder en van 'basic trust'. En, inderdaad, onze auteur beweegt zich op dit spoor. Hij vervolgt met het bekende verhaal over de herontdekking van het narcisme door Kohut en diens – op zich interessante – klinische inzichten over het nut voor sommige patiënten van het toelaten van een overdracht waarbij zij de therapeut idealiseren. Jones waarschuwt dat men niet, zoals de latere Kohut, alles tot zelfobjecten moet reduceren. Dit belet hem evenwel niet zelf vergaand te generaliseren door te stellen dat het menselijke narcisme nuttig ondersteund kan worden door kunst, muziek, een mooie tekst, et cetera (p. 32). Dit narcisme

wordt zodoende het zich overleveren aan het andere, waarbij een referentie (maar niet méér dan dat) naar een artikel van Ghent ons duidelijk moet maken dat er een onderscheid is tussen masochisme en overgave ('surrender') (p. 67-68). Verder in de tekst wordt het narcisme gelijkgesteld met het primaire proces, de 'liminality' van Turner, het semiotische van Kristeva, de diepere kracht van het onbewuste, waarbij de woorden 'hoe je het ook noemen wil' regelmatig opduiken. Gaandeweg belandt de auteur dan bij het onbewuste van Jung, waaraan hij enkele ideeën van Winnicott en Loewald toevoegt. Van deze laatste neemt hij in het bijzonder de tijdloosheid van het onbewuste over, alsook de wijsheid van de primaire processen. Die bergen namelijk een intuïtieve vorm van kennen in zich die breder is dan het westerse, rationele denken. Wie daarheen regresseert, wordt in zekere zin herboren. Maar omdat het belangrijk is dat een ongeremde, intolerante idealisering afgeremd wordt, hameren de meeste mystici op het belang van de 'Cloud of Unknowing' of de 'theologia negativa'. Een dergelijke 'religion without idealization' (p. 113) is niet gevaarlijk, maar – zo denk je als lezer verder – je moet er wel mysticus voor zijn.

Dat het boek allerlei zaken op één hoop gooit, moge duidelijk zijn. Jammer dat de auteur, zowel in zijn psychoanalytische theorie als in zijn aandacht voor het religieuze fenomeen, voorbijgaat aan de wijze waarop de mens geciviliseerd wordt: door het schuldgevoel. Hij geeft er geen blijk van te weten dat Freud het narcisme introduceerde om uit te leggen hoe de psyche aan de psychose ontsnapt. Dit narcisme kreeg voor Freud verdere vorm in het Ik-ideaal en de eerste, narcistische, vormen van het schuldgevoel. De verdere lotgevallen van dit schuldgevoel, en meer bepaald de verschillende structuren die het kan aannemen – en dat is complexer dan de kleiniaanse 'splijting' – kanaliseren de menselijke agressie en intolerantie. Hierin hebben de religies, met name het katholicisme en protestantisme, vaak andere accenten gelegd. Dat deze schuldgevoelens niet per se goed functioneren, weet iedereen die de heftige debatten heeft meegemaakt die van 1950 tot 1980 hierover in de geestelijke

gezondheidszorg werden gevoerd. Maar deze problematiek is aan Jones voorbijgegaan.

Literatuur

Ghent, E. (1990). Masochism, Submission and Surrender. *Contemporary Psychoanalysis*, 24, 108-136.

Vandermeersch, P. (1999). Psychologische lagen in het geloven. Opgraafwerk van een analyticus. *Tijdschrift voor Theologie*, 39 (4), 381-407.

Prof. dr. P. Vandermeersch, analyticus van de Belgische School voor Psychoanalyse, is hoogleraar godsdienstpsychologie aan de Faculteit der Theologie en Godsdienstwetenschap van de Rijksuniversiteit Groningen.

Over personages en verhalen

Bespreking van: A. Ferro (2002). *In the analyst's consulting room*. Hove: Brunner-Routledge. ISBN 1-58391-222-3, 164 pagina's, prijs: £ 15,99

Marc Hebbrecht

Antonino Ferro is een belangrijk personage op het actuele analytische toneel: een vaak geïnviteerd publiekstrekker op congressen. Men kan hem het best in het Frans beluisteren; in het Engels gaat van deze briljante analyticus veel verloren. Ferro is een volgeling van Bion en werd tevens beïnvloed door Umberto Eco en de Zuid-Amerikaanse analytici W. en M. Baranger. We zouden Ferro ook de klinische illustrator van het werk van (de vroege) Bion kunnen noemen. Hij biedt ons een met humor vermengd boekje van analytische verhalen die ingewikkelde bioniaanse constructies aanschouwelijk maken. Hiervan is *In the analyst's consulting room* een mooie neerslag.

Wat is nu de specifieke bijdrage van Ferro voor de psychoanalytische theorie en techniek? Ferro gaat ervan uit dat de gehele analytische sessie beluisterd kan worden als een droom, geproduceerd door de psyche van de patiënt als reactie op het analytische veld. Tijdens de ses-

sie worden tal van personages ten tonele gevoerd. Deze personages zijn op drie niveaus te beluisteren: 1. de externe realiteit, 2. de interne realiteit (de personages zijn overdrachtsfiguren: a. herhalingen b. projecties van zelf- en objectbeelden) en 3. de analytische relatie (personages vertolken wat zich op een dieper niveau afspeelt tussen de analyticus en analysant als koppel). Ferro illustreert hoe de psyche van de patiënt het functioneren van de analyticus feilloos aanvoelt. Psychoanalyse heeft volgens hem heel weinig van doen met de werkwijze van Freud, die gericht was op het decoderen van psychisch materiaal (bewust maken van het onbewuste). Het gaat daarentegen veel meer om het volgen van de patiënt in zijn verhaal, hem vergezellen, gebruikmaken van de eigen creatieve capaciteiten en hem voorzien van beelden. De analyticus dient zich in te leven in het idioom van de patiënt. Hij draagt bij tot de constructie van één verhaal, dat voldoet aan de behoeften van de beide psyches, waarbij de vele andere mogelijke verhalen onderdrukt worden omdat ze niet voldoen aan de behoeften van de beide analytische partners tegemoetkomen.

Ferro beschrijft in het hoofdstuk over stijl oefeningen hoe hij tot deze opvatting is gekomen. Het actief duiden van onbewuste fantasieën overprikkelt de patiënt en induceert paranöide angsten. Ferro verzet zich tegen schoolse interpretaties vanuit een theorie. Duidingen dienen open en onverzadigd te zijn en ruimte te bieden voor nieuwe betekenis. Daarom geeft Ferro de voorkeur aan 'zwakke duidingen', die getuigen van de negatieve capaciteit van de analyticus: zijn vermogen om twijfel en onzekerheid te verdragen, het accepteren van niet weten, de afwachtende ontvankelijkheid voor het onverwachts nieuwe. Maar ook narratieve duidingen krijgen een belangrijke plaats in zijn theorie over de techniek: door te vertellen levert de analyticus een creatieve bijdrage aan het verhaal van de patiënt. Hij doet mee, vertrouwt op zijn intuïtie en gebruikt de eigen tegenoverdrachtsdromen en -fantasieën. Dit is volgens Ferro de artistieke kant van het analytische beroep!

In de klassieke werkwijze lijkt het alsof het discours van de patiënt gewoonweg vertaald

wordt in het discours van de analyticus die in zijn eigen analytische dialect voort blijft denken en spreken, zonder dat er een creatieve constructie van een gemeenschappelijke tekst ontstaat. De analytische relatie is volgens Ferro gericht op gezamenlijk verhalen en transformeren van verhalen. Elke interpretatie is terzelfdertijd eindpunt van een verhaal en vertrekpunt van weer nieuwe verhalen. De ontwikkeling van het analytische verhaal verandert de geschiedenis. Het principe van de *Nachträglichkeit* (of *l'après coup*) heeft ons geleerd dat geschiedenis a posteriori ontdekt wordt en achteraf vorm krijgt.

Ferro verduidelijkt in een apart hoofdstuk hoe de analytische impasse opgevat kan worden als een afgesloten, beschermende kooi waarin het analytisch koppel het onderzoeken van primitieve en afgesplitste delen van de psyche vermijdt. Deze delen worden te zeer gelijkgesteld met een front, met oorlog, met opgegeten en uitgehongerd worden. Daardoor is het begrijpelijk dat de patiënt liever in zijn kooi blijft. Ferro geeft als boodschap: tijd en geduld, geen rigide interpretatiewijze, aandacht voor de eigen tegenoverdrachtsdromen.

In zijn beschouwingen over seksualiteit en agressiviteit lezen we dat elk verhaal over seksualiteit beluisterd kan worden als de uitdrukking van een relationeel probleem in het hier en nu tussen analyticus en patiënt. Bij het bewerken van de agressiviteit gaat het niet zozeer om interpretatie als wel om het introjecteren van een container die in staat is agressiviteit te absorberen en te transformeren. Ferro geeft voorbeelden van verdedigingen tegen agressiviteit: splitsing, de creatie van een dubbelganger, lethargie, het claustrum. Hij schenkt ook veel aandacht aan de tegenoverdrachtsdroom. De droom van de analyticus is één manier om de agressiviteit van de patiënt te transformeren. Tijdens moeilijke periodes in een analyse (wanneer hij bestookt wordt met gewelddadige projectieve identificaties) hoopt Ferro te kunnen dromen; hij voelt zich telkens opgelucht na een dergelijke droom.

Het korte hoofdstukje naar aanleiding van Freuds verhandeling over 'das Unheimliche' brengt Ferro tot een herformulering van het narratieve: een fundamentele behoefte van de

mens als reactie op primitieve angsten die aan het verdrongene voorafgaan. Angst ontstaat wanneer onze innerlijke verteller overbelast raakt. De fobie ziet hij als de uitdrukking van een gebrek aan toegang tot de innerlijke wereld.

Ferro staat voor een radicaal andere psychoanalytische techniek, die klassieke opvattingen over analyseerbaarheid, neutraliteit, droomanalyse en interpretatie aan het wankelen brengt. Hij presenteert ons een verfrissend therapiemodel, levendiger maar ook complexer dan wat de meesten van ons gewoon zijn. Niet de op verandering gerichte interpretatie werkt helend, wel het transformeren van een verhaal dat gezamenlijk geconstrueerd wordt. Ferro maakt het denken van Bion toegankelijk, waarbij hij het narratieve en het beeldende vooropstelt. Het is echter de vraag of Bion daarover zo enthousiast zou zijn. De verbeelding van de analyticus kan immers ook defensief gebruikt worden en het contact met de ultieme waarheid van de patiënt bemoeilijken.

Psychoanalytici en analytische psychotherapeuten zullen in de talrijke klinische voorbeelden ervaringen uit de eigen praktijk terugvinden. Ferro's boek zal ook de hele discussie over de noodzaak van empirisch-wetenschappelijk onderzoek van de psychoanalyse relativeren, want vanuit die hoek zijn nieuwe ontwikkelingen niet te verwachten; wel van klinische denkers zoals Ferro.

Een belangrijk boek – te lezen door elke psychoanalyticus.

M. Hebbrecht is psychiater, psychoanalytisch psychotherapeut en psychoanalyticus, werkzaam in het U.C. Kortenberg, het P.Z. Sancta Maria te Sint-Truiden en in private praktijk.

Helder en hard als glas

Bespreking van: Antoine Mooij (2002). *Psychoanalytisch gedachtegoed. Een modern perspectief*. Amsterdam: Boom. ISBN 90-5352-765-6, 206 pagina's, prijs € 19,95

Harry Stroeken

Eind jaren zestig antwoordde een filosofieprof aan de Sorbonne vol zelfspot als volgt op de vraag wat een filosoof was: 'Dat is iemand, die – als je hem een vraag stelt – een kwartier praat en daarna ben je je eigen vraag vergeten.' Sommige lezers van dit blad denken zoiets wellicht in ernst: filosofie en Lacan associëren zij met wollige en nodeloos gecompliceerde vertogen. Welnu, met betrekking tot het nieuwe boek van Mooij vergissen zij zich. Om een indruk van de inhoud te geven zal ik een aantal standpunten opsommen die hij hier inneemt.

1. De huidige maatschappij zweert bij transparantie, beheersing en controle, waar de psychoanalyse subjectieve verdeeldheid en conflict benadrukt. Daardoor staat de psychoanalyse onder druk, maar die eigenheid is ook haar bijdrage aan het publieke debat.

2. Freud is bij uitstek een denker van de breuk en het conflict. In de hedendaagse psychoanalyse is de harmoniegedachte echter ruim vertegenwoordigd. Meervoudigheid, verbrokkeling en vrijblijvendheid horen bij de postmoderne stromingen.

3. De patiënt en de analyticus – beiden sprekende subjecten – hebben ieder hun eigen basisfilosofie. Het zou verstandig zijn voor de psychoanalyse – ook al heeft zij nu de wind tegen – vast te houden aan haar eigen taak: het behoeden van subjectiviteit en het benadrukken van de verdeeldheid.

4. De hedendaagse psychiatrie wordt overwegend bepaald door haar gerichtheid op transparantie, instrumentaliteit en uitsluiting van de subjectieve dimensie. Het middelengebruik is wijdverbreid. Dit laat weinig ruimte voor het specifieke terrein van de psychoanalyse: de innerlijke belevingswereld in haar verbondenheid met relationeel, levenshistorisch en cultureel bepaalde conflicten. Depressies worden (terecht) bestreden met antidepressiva, want

zij zijn ook een gevolg van een lichamelijke verstoring. Maar wellicht hebben zij eveneens te maken met het eigen verleden, met het lot en met het persoonlijke levensproject.

5. Sommige analytici trekken uit deze situatie de conclusie: willen wij overleven dan moeten wij ons oriënteren op de neurowetenschappen of de cognitieve psychologie. Mooij heeft twijfels bij die beweging.

6. Psychoanalyse omvat meer dan psychotherapie, laat staan dat zij zou samenvallen met vijfmaal per week op de bank. Zij is een vorm van denken waarin de taal centraal staat en als zodanig is zij stevig geworteld in het project van de moderniteit. De analyticus helpt de patiënt zijn verhaal te ontwikkelen. Taal is het

enige dat wordt uitgewisseld tussen analyticus en analysant, zegt Freud in zijn *Inleidende Colleges*. Het verhaal helpt, maar het beschermt uiteindelijk niet tegen de werkelijkheid van traumata en dood.

Dit boek is niet troostend, maar compromisloos. De kleine inspanning die het lezen vergt is de moeite waard, want het boek plaatst de psychoanalyse in een veel breder kader dan wij gewend zijn en het geeft rijkelijk stof tot nadenken.

Prof. dr. H.P.J. Stroeken voert een psychoanalytische praktijk in Utrecht en is bijzonder hoogle-raar godsdienstpsychologie en geestelijke gezondheidszorg aan de Universiteit Leiden.

Kalender

22-26 januari

APA Winter Meeting, te New York. American Psychoanalytic Association.

Inlichtingen: APA, 309 East 49th Street, New York, NY 10017. Telefoon: +1 212 752 0450. Weblocatie: www.apa.org.

31 januari

Studiemiddag *Psyche: wat gebeurt er in een psychoanalytische behandeling?* te Amsterdam. Nederlands Psychoanalytisch Instituut.

Inlichtingen: NPI Utrecht, Irene Gesink, Maliestraat 1A, 3581 SH Utrecht. telefoon: (030) 230 70 74. Zie ook: www.psychoanalytischinstituut/cursussen.shtml.

24-27 april

Second New Style EPF Main Conference, *The Person of the Analyst in the Analytic Cure; Looking at the Intra-psychic, Inter-psychic Paradox in Different Psychoanalytic Traditions* (en andere thema's), te Sorrento.

Inlichtingen: www.epf-eu.org/pub/bulletinvo4/home_en.html; e-mail naar: submission-sorrento@epf-eu.org. (Secretaris EPF: Dr. Gabriele Junkers, Konsul-Mosle-Weg 18, 28359 Duitsland, telefoon: +49 421 244 94 74.)

28-9 april

European Conference Incest: *Yesterday and Today*, te Amalfi. Committee on Women and Psychoanalysis.

Inlichtingen: maddavisma@libero.it; zie ook: www.ipa.org.uk/cowap/calendar.htm.

29 juli - 2 augustus

IPA-congres *Working at the Frontiers*, te Toronto. IPA.

Inlichtingen: www.ipa.org.uk/congress/index.html.